

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏRİN
TARİXİ İNKİŞAF PROSESİ****M.S.ƏLİZADƏ****Bakı Dövlət Universiteti**

Qoşa sözlərin qədimliyi dilçi alimlər tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmuş bir faktdır.

Orxon – Yenisey abidələrinin dilində qoşa sözlərin işlədilməsi [arkış-tirkış – səfirlik, at-kü – şöhrət, söz-sab – söz-sov, tenri – yer – yer-göy, yarın – kiçə-gecə-gündüz və s.] (1, 345–383) bu kateqoriyanın qədimliyinin təkzibedilməz sübutudur.

S.Y.Malovun «Qədim türk yazılı abidələri» adlı fundamental əsərindəki lüğət də türk dillərinin inkişafının ilkin mərhələlərində qoşa sözlərin geniş yayılmasını təsdiqləyir (2, 119).

N.K.Dmitriyev M.Kaşğarının XI əsrə aid «Divani-lüğət-it-türk» əsərində qoşa sözlərin 42 nümunəsini qeydə almış və bunu «hadisənin qədim xronologiyasından xəbər verən hal» (3, 136) adlandırmışdır. Türk xalqlarının ən möhtəşəm ədəbi abidələrindən olan «Kitabi – Dədə Qorqud»un dilində də qoşa sözlər həm kəmiyyət etibarilə, həm də linqvistik – üslubi rəngarənglik yaratmaq baxımından diqqəti cəlb edir (Bax: 4).

Bu mənada, dilin qrammatik quruluşunda və lüğət tərkibindəki dinamikanı, tarixi inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirən vahidlər kimi qoşa sözlərin tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Qoşa sözlərin tarixi dilçilik əhəmiyyəti rəngarəng və canlı dildaxili prosesləri əks etdirməklə bərabər, arxaik xüsusiyyətləri də daşlaşmış şəkildə mühafizə etməsindədir.

Eyni zamanda, dildə qoşalaşmanın meydana çıxmasını şərtləndirən səbəblərin araşdırılması qoşa sözlərin təşəkkül və təkamül prosesinin mənzərəsini aydın təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Qoşa sözlərin böyük bir hissəsi dildə tarixi inkişafın nəticəsi kimi formalaşan leksik paralelliyn təzahürü hesab edilə bilər. Bu, qoşa sözlərin qədimliyini sübut edir və ədəbi dilin başlanğıc mərhələsinə xas olan xüsusiyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan tarixi dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Cahangirov, Ə.Abdullayev, A.Axundov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, N.Xudiyev, İ.Məmmədov və başqaları tarixən qoşa sözlərin (sinonim müvaziliyinin) türk mənşəli və alınma sözlərdən, həmçinin qəbilə və ya tayfa dillərinə məxsus ünsürlərdən təşkil olunduğunu qeyd etmişlər. Bu prosesi prof. T.Hacıyev belə şərh edir: «Bir tərəfdən, müxtəlif türk tayfa dillərinə məxsus faktlar sabitləşməyib, ikinci tərəfdən, danışq dili və ədəbi təzahürlər diferensiasiya tapmayıb, üçüncü tərəfdən, başqa dillərdən – ərəb və fars dillərindən mənimsəmələr hələ vətəndaşlaşmayıb» (5, 188).

Deməli, tarixən qoşa sözlərin meydana çıxmasını şərtləndirən sə-

bəblər bir neçə istiqamətdə araşdırıla bilər:

- 1) dildaxili proses kimi – müxtəlif tayfa dillərinə məxsus sözlərin çarpazlaşması, həmçinin üzlərin bir məna ətrafında mərkəzləşməsi, hər hansı cümlə üzvünün öz əlavəsi ilə birləşməsi, nüfuzlu tərəf və onun təqlidinin (modelinin) yaranması və s.
- 2) Dilxarici amillərin təsiri ilə – türk, ərəb və fars sözlərinin qoşalaşması (müasir dövrdə rus mənşəli alınmaların da qoşa söz modelində birləşməsinə rast gəlmək olur; məsələn: kolxoz – sovxoz, fabrik – zavod. Bunların bəzisi şifahi nitq üçün xarakterik olub, sayə danışığ dilində işlənir: çəşka – lojka, vid – fəson və s.).

Qoşa sözlərin mənşəcə fərqli sözlərdən yaranması ya dil daşıyıcıları üçün hələ kifayət qədər anlaşılmayan alınmaların yerli və ya daha tanış sözlə tərcümə və izah edilməsi cəhdi, ya da türk mənşəli sözün mənasının tamamlanması məqsədilə tayfa dili sözlərinə və ya özgə dil elementlərinə müraciət olunması zərurətindən irəli gəlir. Nəticədə, qoşa söz tərkibində oğuz və qıpçaq elementlərinə, türk, ərəb, fars, moñqol sözlərinə rast gəlmək olur. Eyni zamanda, qoşa sözün tərkib hissələrinin bu müvaziliyi onların bir-biri ilə mübarizəsi prosesidir (xüsusən də yaxın mənəli vahidlər arasında). Hazırda dilimizdə mövcud olan qoşa sözlərin bir qismi bu prosesi daşlaşmış şəkildə əks etdirən nümunələrdir. Həmin paradigmaya daxil olan qoşa sözlərin komponentlərindən biri müasir dilimizdə leksik müstəqilliyə malik olmaqla bərabər, həm də fəal lüğət vahidi kimi sabitləşir. Qoşa sözün ikinci (bəzən isə hər iki) komponenti ədəbi dilimizlə müqayisədə leksik mənadan məhrum olur, tam qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edir. Bunların bir qismi büsbütün arxaikləşir, başqa bir qismi isə digər türk dillərində yaşayır. Müasir dil baxımından asemantikləşmiş bəzi vahidlərin izlərini isə dialekt və şivə leksikasında görmək olar. Bunun səbəbi odur ki, «ədəbi dillə müqayisədə dialekt leksikasının inkişaf səviyyəsi eyni deyildir, ikincinin sürəti daha ləng gedir. Buna görə də, dialekt mühiti qədim xüsusiyyətləri dəqiqliyi ilə qoruyub-saxlaya bilər» (6, 57).

Dilimizdəki bir sıra qoşa sözlərin komponentləri müasir dil baxımından anlaşılmadığından ən yaxşı halda «boş söz» (ilkin leksik mənadan məhrum söz – forma)təsiri bağışlayır. Bu tipli qoşa sözlərdə tərəflərdən bəzisinin semantik dərk olunmazlığına səbəb ya onların genetik qeyri-müəyyənliyi (hansı mənə dilə mənsub olduğunun müəyyənləşdirilməməsi), ya da fonetik, leksik – semantik və ya qrammatik inkişaf istiqamətinin aydınlaşdırılmamasıdır. Buna görə də bu tipli qoşa sözlərin etimoloji planda araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və istər Azərbaycan tarixi dilçiliyi, istərsə də müasir dilçiliyimiz üçün aktual görünür.

Komponentlərinin eyni dərəcədə real leksik mənaya malik olub-olmaması baxımından bu cür qoşa sözlər iki qrupda nəzərdən keçirilə bilər:

- 1) komponentlərindən birinin etimologiyası anlaşılmaz olan qoşa sözlər;
- 2) hər iki komponentinin etimologiyası dərk olunmayan qoşa sözlər.

Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərin müəyyən bir hissəsini dilin inkişafının müasir mərhələsində komponentlərindən birinin semantikasi an-

laşılmayan, deməli, həm də komponenti ayrılıqda işləmə bilməyən birləşmələr təşkil edir. Bu tipli komponentlərin etimologiyasının araşdırılması göstərir ki, bu sözlərin arxetipi qohum dillərdə, alınma mənşəli leksikanın tərkibində, dilin uzun inkişaf prosesində yaranan leksik laylarda, dialektlərdə və s. qorunub-saxlana bilər. Bu amillərin nəzərə alınmaması indiyə kimi türkologiyada (Azərbaycan dilçiliyində də) bir sıra yanlışlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə, bu tipli qoşa sözlərin tədqiqi mənzərəsini göz önündə tutaraq onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) etimoloji komponenti izah edilməmiş qoşa sözlər;
- 2) leksik təkrarlara aid edilənlər;
- 3) işarə motivləşməsi əsasında şərh edilənlər;
- 4) etimoloji komponenti «boş söz» hesab edilənlər.

Türk dillərində leksik təkrarlara aid edilən bir sıra nümunələrdə – r struktur ünsürünün varlığı etiraz doğurmasa da, bu tipli faktlara, misallara daha dəqiq və ciddi elmi – tarixi münasibət bəsləmək ehtiyacı vardır. Dilçilik ədəbiyyatında belə yanlışlıq artıq öz əksini və ifadəsini tapmışdır. Tarixən ortaq motiv əsasında təşəkkül tapmış bəzi qoşa sözlər sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi və ya – r struktur ünsürlü isimlər kimi təqdim edilmişdir. Belə nümunələrin bir qisminə öz münasibətimizi bildirmişdik (Bax: 7, 25-27). Bizcə, tər-təmiz, sür-sümük, tör-töküntü, yer-yemiş, sir-sifət, tir-tıkan birləşmələri müasir dil və dilçilik təfəkkürünün təqdim etdiyi kimi, II tərəfin I hecasından sonra – r struktur ünsürü qəbul etmiş sadə isim və ya şiddətləndirmə dərəcəsinə olan sifət deyil, ortaq motiv və sinonimlik zəminində formalaşan qoşa sözlərdir. Bu qəbildən olan digər nümunəyə – I komponentin mənasının anlaşılması üzündən, adətən, yarımçıq təkrarlara aid edilən **pal-paltar** sözüne diqqət edək. Etimoloji tədqiqatlar göstərir ki, tarixən «pal» türk mənşəli müstəqil vahid olub, «geyim, parça» mənasını ifadə etmişdir. «Dilimizdəki «paltar» və «palaz» sözləri də həmin kökdən törəmədir» (8, 118). «Talış dilində digər iran dillərində rast gəlinməyən pəlü // palü sözünün analoji mənada (paltar, geyim, parça, baş örtüyü) çıxış etməsi bu vahidin türk mənşəli «pal» arxetipi əsasında formalaşması mülahizəsini irəli sürməyə əsas verir» (9, 115). Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, «pal-paltar» əslində eyniköklü sinonimlərin birləşməsindən yaranan qoşa sözdür.

Bir sıra qoşa sözlərdə komponentlərin müasir dildəki mənaya uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edir. Bu tipli vahidlərdə etimoloji komponentlərin çağdaş nitq sahibinin hafizəsinə tanış bir söz kimi meydana çıxması onların yanlış izah olunmasına səbəb ola bilər. Burada səhv ilkin etimoloji strukturun müasir (sinxronik) aspektdə aydın, «şəffaf» görünən işarə motivləşməsi ilə qarışdırılmasından yaranır. Bu iki hadisə (etimoloji struktur və aydın işarə motivləşməsi) bir-biri ilə əlaqədar olsa da, eyni deyildir (10, 248).

Bu mövqedən çıxış edərək, bəzi qoşa sözlərin etimoloji komponentini şərh etməyə çalışacağıq.

Əgər-əskik. Türk mənşəli nisbi sinonimlərdir. I tərəfin müasir dildəki bağlayıcı və ya ədatla heç bir əlaqəsi yoxdur; feldən (əg-//əy-) düzələn sifətdir. Təsadüfi deyil ki, bu qoşa sözə sinonim olan «**əyri-əskik**»də vardır (Bax: 11, 246). II tərəf də feldən (əski - l) düzəlmiş sifətdir. Komponentlər ortaq motiv (çatışmazlıq, naqislik) əsasında birləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində bəzi qoşa sözlərin fonetik, leksik və morfoloji variantları mövcuddur. Bunun bir səbəbi də odur ki, dil və nitq vahidi olmaq etibarilə, qoşa sözlərin bəzində funksional tarazlıq olmur (əlbəttə, belə nümunələr də tarixi inkişafın məhsuludur). Bəzi qoşa sözlər eyni kökün iki fonetik variantından yaranır. Komponentlərdən birinin etimologiyası anlaşılmadığı üçün dil daşıyıcıları tərəfindən müstəqil söz kimi qavranılır. Türk dillərində bu tipli hadisə N.K.Dmitriyev tərəfindən qeydə alınıb: «Eyni kökün bir-birini əvəz edən l və ş səslərinin iştirakı isə formalaşan iki variantından əmələ gəlmiş qoşa sözlər xüsusilə diqqəti çəkir. Biz iki belə halı nəzərdə tuturuq: türk dilindəki **dəlik-deşik** və qırçaq dilindəki **kalak-kaşık** – qaşıqlar (çay və xörək)» (12, 321).

Bu nümunələr sırasına «**geyim-kecim**» qoşa sözünü də əlavə etmək olar. M.Kaşğari şərq və qərbi türk dilləri arasındakı fonetik fərqlərdən birini də y-c, j əvəzlənməsində görürdü. Həmin qanunauyğunluğa əsasən, Azərbaycan dilindəki **geyim** sözü ilə müvazi şəkildə digər türk dilləri üçün (qırçaq qrupu) səciyyəvi olan **gecim** // **geyim** variantı işlənmiş, sonra bu variant müasir dildə istifadədən qalmış, lakin «**geyim-gecim**» və «**geyinib-gecinmək**» qoşa sözlərinin tərkibində sabitləşmişdir.

Dildə qoşa sözlərin komponentlərinin öz müstəqilliyini itirməsi üzündən etimoloji anlaşılmazlıq yaranır; bunun səbəbi bəzən onların struktur dəyişiklikləri ilə izah oluna bilər. Semantik cəhətdən yaxın olan sözlər qoşa birləşməyə daxil olduqdan sonra öz inkişafında çox zaman fonetik dəyişmələrə məruz qalır, yəni özünəməxsus səs cilalanması keçirirlər. Nəticədə, dildə tanış olmayan sözlər – mənası anlaşılmayan komponentlər yaranır ki, bunlar da çox zaman «boş söz», yəni semantik yükəndən məhrum söz – forma təsiri bağışlayır. Lakin cüzi səylərlə canlı dildə onların təhrif olunmamış fonetik variantını – prototipini aşkar etmək olar. Məsələn, **əski-üskü** qoşa sözündə ikinci tərəf anlaşılmır və birincinin «əks-səda»sı, təqlidi təsir bağışlayır. Fikrimizcə, türk mənşəli «**əski** (l) mək» felindən düzəlmiş «**əski**» sifət – ismində (xüsusilə, isim kimi) azlıq, kiçiklik mənası hifz olunmaqdadır: **əski** – köhnə bez, mahud parçasıdır. Bu cəhətdən **üskük** də oymaq və ya kiçik qədəh olduğu üçün son samiti itirdikdən sonra mənasını neytrallaşdırmış, lakin həmqafiyə olduğu «**əski**» ilə ortaqlıq motiv zəminində qoşalaşmaqda «sığınaq» tapmışdır.

Əzik-üzük. II komponent I-nin təqlidi kimi dərk edilə bilər. Əslində isə, türk mənşəli sinonimlərdən təşkil olunmuş qoşa sözün I tərəfi əzilmiş, II tərəfi zəifləmiş, üzülmüş bir şeyi (eyni şeyi) bildirir. Hər iki tərəf zahiri görünüş və daxili məzmun etibarilə tamlığına xələl gəlmiş əşyanı xarakterizə edir. Məsələn, meyvə çox yetişdiyi üçün budaqdan üzülür və yerə düşərək əzilir. Dildə eyni köklü «**əzgin-üzgün**» qoşa sözünün varlığı mülahizəmizin doğruluğunu təsdiq edir.

Bəzən qoşa sözlər öz tərkibində iki etimoloji komponenti birləşdirir, yəni semantikasi məlum olmayan və ayrılıqda müasir dildə işlənməyən elementlərdən təşkil olunur. Belə qoşa sözlər quruluş baxımından digərlərinə nisbətən daha sabit, monolit olur. Onlarda hər hansı tərkib hissəsinin əvəzlənməsinə yol verilmir. Bir mürəkkəb leksik vahid kimi onlar tərkib elementlərinin mənası ilə izah oluna bilməyən ümumi semantikaya malik olur. Bu qoşa sözlərin etimologiyası araşdırılarkən biz komponentlərdən hər hansının mənasına istiqamətlənə bilmədiyimiz

üçün, adətən, ümumi mənadan çıxış edirik. Məsələn, çikini-bikini bilmək (incəliklərinə qədər bütün təfərrüatını, təfsilatını bilmək), tar-mar etmək (darmadağın etmək, dağıtmaq), çəm-xəm etmək (razılaşmamaq), hayıl-mayıl olmaq (əldən getmək, çox xoşu gəlmək). Məhz bu səbəbdəndir ki, bu qoşa sözlər ayrılıqda deyil (çik-bik, tar-mar, çəm-xəm, hayıl-mayıl formasında), köməkçi fellərlə birlikdə işlənir, sabit birləşmələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edirlər.

Hər iki komponentinin semantikasını anlaşılmayan qoşa sözlər sayca məhduddur. Tədqiqat göstərir ki, hətta onların da bəziləri əslən qoşa söz olmayıb, zahiri oxşarlıq əsasında bu kateqoriyaya aid edilmiş vahidlərdir.

Yuxarıda söylənilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, etimoloji komponentə malik hər bir qoşa sözə dəqiq və ciddi elmi-tarixi münasibətlə yanaşmaq lazımdır. Bu cür vahidlərin hər biri xüsusi araşdırma tələb edir. Yalnız bu yolla onların ilkin etimoloji məzmun və quruluşu bərpa edilə bilər. Leksik və ya qrammatik səciyyəli hər hansı zahiri əlamət əsasında tələsik ümumiləşdirmələrin aparılması isə qəbuləndirilməzdir.

Etimoloji araşdırmalar ayrı-ayrı qoşa sözlərdə komponentlərin (gah birinin, gah da hər ikisinin) genetik və leksik-qrammatik aydınlığını təmin etməklə bərabər, qoşa sözlərin formalaşmasında iştirak edən linqvopoetik vasitələrin, üsulların kəmiyyət və keyfiyyətini (nə dərəcədə dominant olduğunu) dəqiqləşdirir.

Nəticədə, Azərbaycan dilində qoşa sözlərin tarixi inkişaf prosesindəki qanunauyğunluqların tam mənzərəsi açılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon–Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л.: 1951, 452 с.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: 1962, 607 с.
4. «Kitabi – Dədə Qorqud» dilinin statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999, 248 s.
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: 1999, 216 s.
6. Vəliyeva G. Leksik paralellik tarixi inkişafın nəticəsi kimi (I məqalə) / Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: ADU, 1988, s.54-58.
7. Əlizadə M. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin etimoloji komponentləri haqqında // Dil və ədəbiyyat, 3 (21), 1998, s. 25-27.
8. Асланов В. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка) // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент: 1965, с.117-119.
9. Мамедов Н. Азербайджанско–тальшские языковые связи на уровне лексики (Опыт диахронического анализа) / Azərbaycan filologiyası məsələləri. II bur.. Bakı: Elm, 1984, s.113-116.
10. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: 1979, 306 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Elm, 1980, 576 s.
12. Дмитриев Н.К. Соответствие л // III: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I ч. Фонетика. М.: 1955, 336 с.

ПРОЦЕСС ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПАРНЫХ СЛОВ

М.С.АЛИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается происхождение и путь исторического развития парных слов. Некоторые из них в современном языке считаются асемантизированными, так как один, а иногда и оба компонента этих единиц непонятны. Этимологические исследования выявляют семантику этих компонентов и дают возможность воссоздать картину происхождения и развития таких парных слов.

HISTORICAL DEVELOPMENT PROCESS OF PAIR WORDS

M.S.ALIZADEH

SUMMARY

The article deals with the origin and historical development of pair – words. Some of them lose their meanings as one or sometimes the both elements of these units are incomprehensible. Etymological investigations reveal the semantics of these components and help to restore the origin and development of such pair-words.